

Андрій ГРЕЧИЛО

ГЕРБИ МІСТ І МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1791—1792 РОКІВ

Занепад міст та значне обмеження міського самоврядування в XVIII ст. знаменували неминучість упадку Речі Посполитої. І тільки після першого поділу Польщі ця проблема отримала більш тверезу оцінку й змусила окремих політиків уважніше прислухатися до вимог представників міст¹.

Реформаційний закон „Про вільні королівські міста в Речі Посполитій“ прийнято так званим „чотирилітнім“ сеймом у Варшаві 18 квітня 1791 р.² (за іншими джерелами — 21 квітня)³. Ним передбачалося надання всім королівським містам статусу „вільних міст“, територія в межах цих поселень ставала власністю міщан, вони могли посилати депутатів на сейм з правом голосу та діставали ряд інших прав. Міські права признавалися не тільки тим містам, які ще зберегли самоврядування, а й тим, що втратили свої привілеї; вони також поширювалися на новоосаджені міста та на приватні (за умови згоди на це власника). Такі реформаційні акти мали на меті піднесення середнього стану. Але, за влучним висловом В. Антоновича, цей закон „спізнився аж на два століття, під кінець XVIII віку міг мати для Речі Посполитої значення тільки передсмертної, та й то дуже неповної сповіді з історичних її гріхів“⁴.

До кінця червня цього ж року сейм видав ще три акти, що стосувалися міст⁵. Особливе значення для нашого питання має акт „Внутрішня організація вільних королівських міст Речі Посполитої в Короні й у Великому князівстві Литовському“, прийнятий 30 червня⁶. У розділі X „Склад, обов'язки і повноваження урядів у містах, що не мають циркулів“, у пункті 6, регламентувалося: „Печаткою магістрату буде герб

¹ Див.: Materiały do dziejów Sejmu czteroletniego.— Wrocław, 1960.— Т. 3.— 580 s.

² Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР).— К., 1869.— Ч. 5, т. 1.— С. 504—511; Kr a s z e w s k i J. I. Polska w czasie trzech rozbiorów 1772—1799.— Poznań, 1874.— Т. 2.— S. 400.

³ S c h m i t t H. Szkic historyczny dziejów 30-letniego panowania Stanisława Augusta ostatniego króla polskiego.— Kraków, 1872.— S. 93; Volumina legum.— Kraków, 1889.— Т. 9.— S. 215—219.

⁴ Антонович В. Предисловіе // Архив ЮЗР.— Ч. 5.— Т. 1.— С. 93; його ж. Українські міста // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII в.— Львів, 1904.— Ч. 2.— С. 382.

⁵ Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przed-rozbiorowej.— Wrocław, etc., 1986.— S. 583.

⁶ Volumina legum.— Т. 9.— S. 291—297.

міста⁷. Це ж правило поширювалося пунктом 2 у розділі XV на міста, поділені на округи⁸. Пунктом 4 розділу XVI окремо визначались судові печатки, котрі повинні мати в Короні — герб Корони, в Литві — литовський герб, а під ним — герб міста⁹. Цими статтями юридично визначалося функціональне призначення міського знака.

Після прийняття законів про міста розпочалося активне підтвердження та надання королівських привілеїв. Характерно, що крім затвердження самоврядування на магдебурзькому праві, дозволу на ярмарки і торги та інших пільг обов'язковою нормою всіх міських „дипломів“ стає надання герба, кольоровий малюнок якого фіксувався у грамоті. Копії цих документів з аналогічними малюнками заносили до записних книг. Зокрема, у Литовській метриці вписано грамоти для 74 міст¹⁰. З цих населених пунктів сьогодні 55 містяться на території Литви, 16 — Білорусі, 3 — Польщі. Зображені в документах герби неодноразово були об'єктами досліджень¹¹.

Справа з вивченням знаків українських міст дещо складніша. В „Архиве Юго-Западной России“ були опубліковані за різними копіями та записами у гродських, земських і магістратських книгах привілеї 1791—1792 рр. для дев'яти міст: Смотрича, Чигирина, Канева, Крилова, Брацлава, Корсуня, Медведівки, Звенигородки і Таборова¹². Крім того, оригінал грамоти Крилова зберігається у фондах ЦДІА України в Києві¹³. Окрему розвідку присвячено генезі черкаського герба, також наданого в цей період¹⁴. Однак повного дослідження як королівських привілеїв 1791—1792 рр., так і затверджених ними гербів зроблено не було.

Пошукові роботи дали змогу виявити необхідні документи у двох записових книгах у збірці так званих „Канцлерських книг“¹⁵. До них внесено копії привілеїв, виставлених у Варшаві від 4 листопада 1791 р. до 16 червня 1792 р. для 25 міст (у тому числі — 22-х українських). Але якщо у 14 наданнях, вписаних до книги № 106, подано кольорові малюнки гербів (виконані, очевидно, тією самою особою, що й у згаданій книзі Литовської метрики, оскільки форма подачі малюнка та манера виконання ідентичні), то у книзі № 99 ця робота не була закінчена — для восьми міст герб промальовано тільки олівцем, а в трьох „дипломах“ малюнок взагалі немає, залишено тільки порожнє місце. З огляду на різнохарактерність матеріалу (в одних випадках затверджувалися здавна

⁷ Volumina legum.— Т. 9.— С. 294.

⁸ Ibid.— С. 296.

⁹ Ibid.

¹⁰ Российский государственный архив давних актов в Москве (далі — РГАДА в Москве), ф. 389, д. 556.

¹¹ Obst J. Herbarz Litewski: Herby miast // Litwa i Ruś.— Wilno, 1912.— Т. 1, zes. 1.— С. 43—56; Т. 2, zes. 1.— С. 47—54; Gumowski M. Herby miast litewskich // Ateneum Wileńskie.— Wilno, 1935.— Roczn. 10.— С. 256—294; Indriulaitis A. Lietuviškoji heraldika // Statyba iz architektura.— 1988.— N 5.— P. 20—22; Rimša G. Lietuviškoji heraldika // Ibid.— N 8.— P. 20; Цітоў А. Гарадская геральдыка Беларусі.— Мінск, 1989.

¹² Архив ЮЗР.— Ч. 5, т. 1.— С. 5—12, 64—77, 82—90, 125—132, 529—545, 549—569.

¹³ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 220, док. 562.

¹⁴ Мариновський Ю. Ю. Герби міста Черкас: спроба узагальнення виявлених джерел // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 1992.— Вип. 1.— С. 134—143.

¹⁵ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), księgi kancelaryjny, sygn. 99, 106.

вживані герби, в інших — нові), розглянемо окремо кожне надання. Український переклад опису гербів приведено, наскільки це можливо, до геральдичних норм.

Сквира Київського воєводства*

„Диплом“ виставлено 4 листопада 1791 р.¹⁶ У ньому згадується привілей 1591 р. Сигізмунда III на відновлення міста й замку. В кінці документа подається розширена формула про затвердження герба („Aby zaś toż Miasto tak w rzeczach Sądownych iako u Rządowych Miejskich na wypisach u Dziełach Urzędowych pewnego zażywało zaszczytu Onemu Herb taki nadaitemy iaki się tu odmalowany widzieć daie [...] Którego to Herbu na Pieczęciach u wszelkich oznakach temuż Miastu używać pozwolamy“), його опис: „у чорному полі золота брама з однією вежею; у короні — ридван“ („[...] Bramę o iednej Wieży złotą w polu Czarnym w Koronie zaś Radwan“) та слабо промальований олівцем рисунок (брама з вежею та прапорцем на ній вписана у фігурний щит, увінчаний короною з ридваном над нею)¹⁷. Характерно, що основні мотиви були збережені у гербі Сквири, який перезатвердив російський цар 22 січня 1796 р., але брама перетворилася на стіну, на вежі замість прапорця з'явився чотирираменний хрест, вилучено позащитові елементи (при цьому вказувалося, що цей герб надано місту ще 1591 р.) та додано верхнє поле з гербом Брацлавського намісництва¹⁸.

Черкаси Київського воєводства**

Привілей виставлено 10 листопада 1791 р.¹⁹ У кінці документа подано опис герба: „воїн у польському військовому вбранні на коні в збруї, у правій руці тримає спис“ („[...] w szrodku iadącego na Koniu Zbrojnym Żołnierza w Polskim Stroju Wojskowym Ubranego Konią w Ręce prawej gotową do Ugodzenia trzymającego [...]“)²⁰. Малюнка немає. Правдоподібно, зображення озброєного вершника (можливо, козака) могло мати давніші корені й використовуватись ще раніше як символ Черкас. Очевидно, „польська одежа“ в гербі 1791 р. була продиктована політичними мотивами. У „височайше затвердженому“ 26 грудня 1852 р. гербі залишився лише кінь²¹. Хоч на практиці ніхто не додержував визначеного порядку, бо на міських печатках обидва типи гербів трапляються ще наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст.²²

* Тепер місто Київської області.

¹⁶ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 1—7.

¹⁷ Ibid.— S. 6.

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ).— СПб., 1830.— Т. 23.— № 17435; Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649—1900 гг.— СПб., 1900.— С. 138.

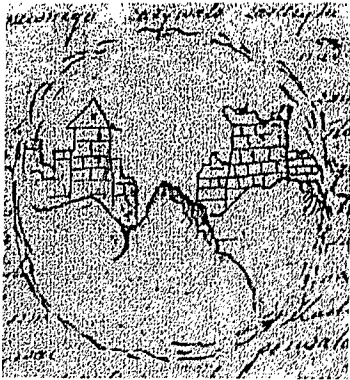
** Тепер обласний центр.

¹⁹ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 7—38.

²⁰ Ibid.— S. 36.

²¹ Винклер П. П. Гербы...— С. 166; Мариновський Ю. Ю. Герби...— С. 136—137.

²² Мариновський Ю. Ю. Герби...— С. 139—140.

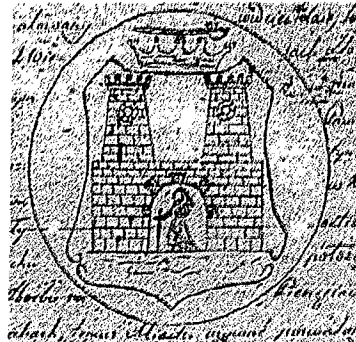
1

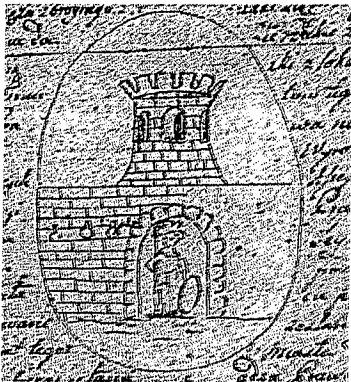
2

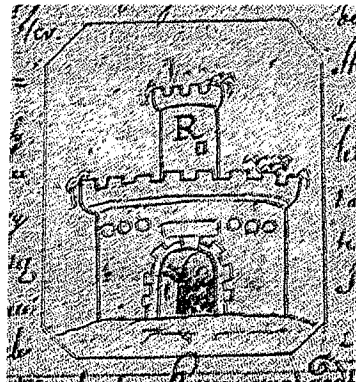
3

4

5

6

Герби міст і містечок Правобережної України. 1791—1792 рр.:

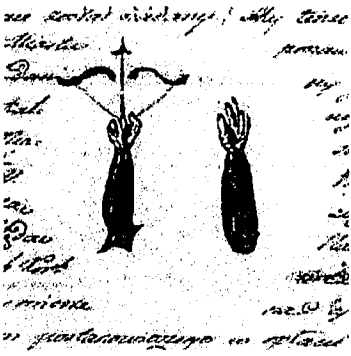
1. Кошовате; 2. Кальніболото; 3. Звенигородка; 4. Таборів; 5. Ломовате; 6. Романів

7

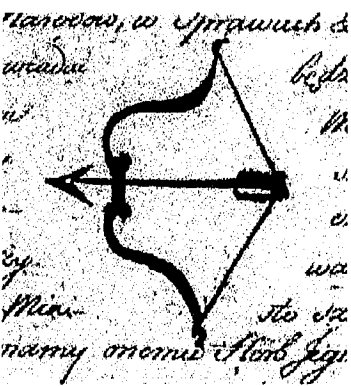
8

9

10

11

12

Герби міст і містечок Правобережної України. 1791—1792 рр.
(продовження):

7. Корсунь; 8. Канів; 9. Сальниця; 10. Брацлав; 11. Медведівка; 12. Нехвороща

Тараща Київського воєводства*

Привілей виставлено 10 листопада 1791 р.²³ У кінці документа подано опис герба: „у білому (срібному) полі біжить заєць“ („[...] w Białym Polu biegnącego Zająca [...]“)²⁴. Малюнка немає. У „Геральдичному словнику“ С. Кшижановського занотовано описи двох різних таращанських гербів: один — як наведено вище (датований 1791 р.), другий — „сніп пшениці на стерні“ (датований 1801 р.)²⁵. Цікаво, що на виявленій нами печатці Таращі з документа від 11 вересня 1791 р. зображено св. Юрія Змієборця²⁶. А за царським затвердженням 26 грудня 1852 р. та указом сенату від 10 лютого 1853 р. прийнято ще інший знак: у верхньому полі — київський герб, а в нижньому, срібному, зображено чорного орла із розгорнутими крильми, який сидить²⁷. Як бачимо, протягом короткого часу Таращу „ошасливлено“ трьома (хоч інформація про герб 1801 р. не зовсім певна) новими гербами, але в жодному з них не був врахований знак (св. Юрій), що фігурував раніше на печатках міста.

Романів Київського воєводства**

Привілей виставлено 10 листопада 1791 р.²⁸ У кінці документа подано опис та зображення герба: „брама з вежею, на вежі фігурує сигль “R“ („[...] Bramę z wyniosłą wieżą, w szrodku której wieży ma bydz wyruta Litera R wielka [...]“)²⁹. Малюнок виконано олівцем, брама зображена у восьмисторонній рамці. Російські царі герба міста не перезатверджували.

Ломовате (Ломувате) Київського воєводства***

Привілей виставлено 10 листопада 1791 р.³⁰ У кінці документа подано опис та малюнок герба: „у білому (срібному) полі брама з вежею, в отворі брами — озброєний воїн“ („[...] w Białym Polu Stoiącą Bramę o iednej Wieży, a w Bramie — stoiącego meża zbrojnego [...]“)³¹. Малюнок виконано олівцем, брама зображена в овальній рамці. Російська адміністрація герба не перезатверджувала, а містечко поступово занепало і стало звичайним селом.

* Тепер місто Київської області.

²³ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 38—44.

²⁴ Ibid.— S. 43.

²⁵ Krzyżanowski S. Słownik heraldyczny dla pomocy w poszukiwaniach archeologicznych.— Kraków, 1870.— S. 47, 58.

²⁶ Muzeum narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryjskich, odz. rękopisów, MN 566, N 162598.

²⁷ Винклер П. П. Гербы.— С. 149; ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 160, спр. 42, ч. 1, арк. 338.

** Тепер село Романівка Попільнянського району Житомирської області.

²⁸ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 45—52.

²⁹ Ibid.— S. 51.

*** Тепер не існує (затоплене при спорудженні Кременчуцького водосховища).

³⁰ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 53—69.

³¹ Ibid.— S. 58.

Білозор (Білозір) Київського воєводства*

Привілей виставлено 10 листопада 1791 р.³² У кінці документа подано опис герба: „у білому (срібному) полі риба осетер“ („[...] w Polu Białym Rybę Jesiotra [...]“)³³. Малюнка немає. Російська влада герба не перезатверджувала.

Брацлав**

Грамоту виставлено 10 січня 1792 р.³⁴ У ній згадується ряд привілеїв та інших документів, що свідчили про міські права. У кінці документа подано опис та зображення герба: „на скелястому пагорбі, поміж ровами, оточений фортечними стінами замок з трьома вежами, середня з яких зруйнована“ („[...] na górze skalistej między rowami położonej Murami i fortecą obtoczony Zamek o trzech Wieżach z ktorych iedna szrodkowa nadrujnowana [...]“)³⁵. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле біле, трава зелена, замок і скелі — вохристі.

У гербовнику Б. Папроцького (з другої половини XVI ст.) подано як герб Брацлава зображення св. Петра³⁶. Традиція дає появу цього знака, як і отримання містом магдебурзького права, 1497 р.³⁷ Такі припущення дуже правдоподібні, оскільки саме на цей час припадає надання самоврядування за магдебурзьким правом таким великим містам, як Київ, Луцьк, Мінськ, Полоцьк. В окремих працях, плутаючи поняття міського і територіального герба, Брацлаву помилково приписували на кінець XVI ст. герб Брацлавського воєводства³⁸. Однак на 1792 р. місто „давньої своєї відзнаки через втрату первісних привілеїв не зберегло“ й отримало новий знак. А 22 січня 1796 р. царським затвердженням цей герб „оставляется без перемены, а для означения присоединения и подданства сего края к Российской империи изображается государственной герб, то есть, двуглавый орел, на груди же его положен показанной города Брацлава герб“³⁹.

Нехвороща Київського воєводства***

Привілей виставлено 17 лютого 1792 р.⁴⁰ У кінці документа подано опис та малюнок герба: „осідланий кінь“ („[...] Konia z Siodłem [...]“)⁴¹. Кольоровий малюнок круглої форми: поле — синє небо з білими хмар-

* Тепер село Білозір'я Черкаського району Черкаської області.

³² AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 59—64.

³³ Ibid.— S. 64.

** Тепер смт Брацлав Вінницької області.

³⁴ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 1—16.

³⁵ Ibid.— S. 15.

³⁶ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.— Kraków, 1858.— S. 921.

³⁷ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета.— Каменец-Подольск, 1901.— Вып. 9.— С. 123.

³⁸ Городские поселения в России.— СПб., 1864.— Т. 4.— С. 36.

³⁹ ПСЗ.— Т. 23.— № 17435; Вишклер П. П. Гербы.— С. 18.

*** Тепер село Нехворощ Андрушівського району Житомирської області.

⁴⁰ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 20—33.

⁴¹ Ibid.— S. 32.

ками, трава зелена; кінь і дерево коричневі, опона червона. Російська влада герба не перезатверджувала.

Корсунь Київського воєводства*

Привілей виставлено 21 лютого 1792 р.⁴² У ньому згадуються давніші документи, що свідчать про міські права (у тому числі локаційні та магдебурзькі привілеї). У кінці „диплома“ подано опис та зображення герба: „брама з трьома вежами і ґратами на воротах, на середній вежі стоїть лелека“ („[...] Bramę o trzech Wieżach kratę w drzwi maiaса a na szredniey Wieży stoiącego Bociana [...]“)⁴³. Кольоровий малюнок круглої форми: поле блакитне, трава зелена, замок коричневий, дахи на вежах червоні, лелека чорний.

Характерно, що після отримання 1584 р. локаційної грамоти та дозволу на магдебурзьке право міщани зверталися до короля Стефана Баторія з проханням, щоб „[...] тому мѣсту новозаложеному, прикладомъ иншихъ мѣстъ нашихъ гербъ, то есть лукъ жолтый натягненьый и стрѣлу на тативѣ наложеную, въ червономъ полю надали“, що й було здійснене окремим привілеєм від 20 лютого 1585 р.⁴⁴ Але цей документ і давній герб, затверджений на прохання самих корсунців, не був у 1792 р. взятий до уваги. Російською адміністрацією герб міста не перезатверджувався.

Квітків Брацлавського воєводства**

Привілей виставлено 21 лютого 1792 р.⁴⁵ У кінці грамоти подано опис та зображення герба: „гіллясте дерево з квітками“ („[...] Drzewo Krzewiste Kwiaty na sobie maјасе [...]“)⁴⁶. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле блакитно-рожеве, основа жовто-зелена, стовбур дерева коричневий, крона — зелена. Російською адміністрацією герб не перезатверджувався.

Сахнівці (Сахнівка) Київського воєводства***

Привілей виставлено 21 лютого 1792 р.⁴⁷ У кінці документа подано опис та зображення герба: „два осетри навхрест, на пам'ять про первісну назву Осетрів“ („[...] dwóch Jesiotrów na Krzyż złożonych dla pamiatki że roszałkowo Jesiotrowem nazywało się [...]“)⁴⁸. Кольоровий малюнок у круглій рамці: небо — синє з білими хмарками, вода синя, риби чорні. Російською адміністрацією герб не перезатверджувався.

* Тепер місто Корсунь-Шевченківський Черкаської області.

⁴² AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 34—43.

⁴³ Ibid.—S. 42.

⁴⁴ Акты Западной России.— СПб., 1848.— Т. 3.— С. 292; ЦДІА України у Києві, ф. 221, спр. 20.

** Тепер село Квітки Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

⁴⁵ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 43—49.

⁴⁶ Ibid.—S. 48.

*** Тепер село Сахнівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.

⁴⁷ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 49—56.

⁴⁸ Ibid.—S. 55.

Ушиця Подільського воєводства*

Привілей виставлено 5 березня 1792 р.⁴⁹ У кінці грамоти подано опис та зображення герба: „шість гір одна над одною, на верхній — хрест“ („[...] sześć gór iedna na drugiej wspartych a na ostatniej górze krzyż [...]“)⁵⁰. Малюнок виконано олівцем — скелі зображені у круглій рамці. Цей герб перезатверджено 22 січня 1796 р.: вгорі подільський знак, внизу — у срібному полі шість гір і червоний хрест⁵¹.

Медведівка (Данилів) Київського воєводства**

„Диплом“ виставлено 30 березня 1792 р.⁵² У ньому цитується локаційний привілей 1589 р. та згадується грамота на маґдебурзьке право 1592 р. У кінці документа подано опис та зображення герба: „поновлюємо стародавній герб, здавна вживаний, тобто лук із напнутою стрілою, над ними сигль „М“ („[...] ponawiamy onemu Herb Jego Starożytny, jakiego zdawna używało, to jest: łuk z napiętą strzałą i nad nim litera M [...]“)⁵³. Кольоровий малюнок у полі круглій форми: поле біле, лук коричневий, перев'язаний червоними стрічками (літери „М“ немає). Російською адміністрацією герб не перезатверджувався.

Крилів (Крилов) Київського воєводства***

Документ виставлено 30 березня 1792 р.⁵⁴ У ньому згадуються привілеї Чигирин і Крилова та повністю цитується грамота 1616 р. з наданням маґдебурґії Крилову. В кінці „диплома“ подано опис та зображення герба: „три рушниці“ („[...] trzy Karabiny porządkiem mimo siebie stojące [...]“)⁵⁵. Кольоровий малюнок у полі круглій форми: поле біле, основа жовто-коричнева, рушниці — коричневі. Російська адміністрація герба міста не перезатверджувала.

Чигирин Київського воєводства****

„Диплом“ виставлено 16 квітня 1792 р.⁵⁶ У ньому цитується привілей 1592 р., в якому надано „печатъ месткую герб — три стрелы“⁵⁷. У кінці документа подано зображення герба⁵⁸. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле біле, стріли коричневі.

* Тепер смт Стара Ушиця Хмельницької області.

⁴⁹ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 65—67.

⁵⁰ Ibid.— S. 67.

⁵¹ ПСЗ.— Т. 23.— № 17435; Винклер П. П. Гербы...— С. 159.

** Тепер село Медведівка Чигиринського району Черкаської області.

⁵² AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 68—82.

⁵³ Ibid.— S. 80.

*** Тепер не існує (затоплене при спорудженні Кременчуцького водосховища).

⁵⁴ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 82—95.

⁵⁵ Ibid.— S. 94.

**** Тепер місто Черкаської області.

⁵⁶ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 96—108.

⁵⁷ Ibid.— S. 102—103.

⁵⁸ Ibid.— S. 107.

У „височайше“ затвердженому 26 грудня 1852 р. гербі цей знак збережено: вгорі — герб київський, внизу — у срібному полі три стріли навхрест, вістрями вгору⁵⁹.

Звенигородка Брацлавського воєводства*

Привілей виставлено 30 квітня 1792 р.⁶⁰ У ньому згадуються різні документи, що свідчать про міські права. У кінці грамоти подано опис та малюнок герба: „фортечний пагорб, оточений частоколом, на якому озброєний воїн з мечем у руці“ („[...] Góřę Forteczną Palisadami obstawioną po upadłym Zamku pozostaa, a na niej stoiącego Uzbroionego Żołnierza Pałasz dobyty w Ręku trzymaiącego, pamiątkę kiedys znaiduiącego się Zamku Zwinogrodzkiego okazuiący [...]“)⁶¹. Малюнок виконано олівцем, фігури зображені у круглій рамці. Автор згаданого „Геральдичного словника“, мабуть, бачив цей малюнок, бо подав докладний опис, але воїна ідентифікував як „дівичю в шоломі“⁶². У „височайше затвердженому“ 26 грудня 1852 р. гербі цей знак змінено: вгорі — герб київський, внизу — у червоному полі срібна фортечна стіна з трьома вежами⁶³.

Кальніболото Брацлавського воєводства**

Привілей виставлено 30 квітня 1792 р.⁶⁴ У кінці документа подано опис та зображення герба: „у синьому полі зубр“ („[...] stoiącego Zubra w błękitnym Polu [...]“)⁶⁵. Малюнок виконаний олівцем, зубра зображено в овальній рамці. Російська влада герба не перезатверджувала.

Кошовате Київського воєводства***

Привілей виставлено 30 квітня 1792 р.⁶⁶ У кінці „диплома“ подано опис та зображення герба: „на двох горах стоять два замки, поміж ними третя гора“ („[...] dwa zamki na dwoch górach stoiące trzecią w szrodku górą oddzielone [...]“)⁶⁷. Малюнок виконано олівцем, елементи зображені в круглій рамці. Російські царі герба не перезатверджували.

Сальниця Подільського воєводства****

Грамоту виставлено 5 червня 1792 р.⁶⁸ У ній підтверджується надане 1607 р. маґдебурзьке право та інші пільги. В кінці документа, з поси-

⁵⁹ Винклер П. П. Гербы...— С. 167.

* Тепер місто Черкаської області.

⁶⁰ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 68—81.

⁶¹ Ibid.— S. 80.

⁶² Krzyżanowski S. Słownik...— S. 8.

⁶³ Винклер П. П. Гербы...— С. 55.

** Тепер смт Катеринопіль Черкаської області.

⁶⁴ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 81—89.

⁶⁵ Ibid.— S. 88.

*** Тепер село Ківшувата Таращанського району Київської області.

⁶⁶ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 89—97.

⁶⁷ Ibid.— S. 95.

**** Тепер село Сальниця Хмельницького району Вінницької області.

⁶⁸ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 196—206.

ланням на цитований раніше привілей, подано опис та зображення „повного” герба: „одна рука гола, а друга в латах, тримає лук з нагнутою стрілою” („[...] iedna Ręka гола а друга panczerem okryta z łukiem strzala wyciągnionym [...]”)⁶⁹. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле біле, лати і лук коричневі, рукав на другій („голій”) руці — червоний. Російська адміністрація герба міста не перезатверджувала, але він трапляється на міських печатках ще на початку ХХ ст.⁷⁰

Канів Київського воєводства*

Грамоту виставлено 9 червня 1792 р.⁷¹ У ній згадуються давніші привілеї міста. В кінці документа подано опис та зображення герба як для „пограничного міста”: „на пагорбі озброєний чоловік зі списом” („[...] Męza zbrojnego z Korią na górze stoiącego [...]”)⁷². Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле біле, основа зелено-коричнева, лати воіна срібні. У російському перезатвердженні 26 грудня 1852 р. цей сюжет залишено, але змінено його інтерпретацію: вгорі — герб київський, внизу — у чорному полі руський ратник ХІІ ст.⁷³

Табор (Таборів) Київського воєводства**

Привілей виставлено 16 червня 1792 р.⁷⁴ У кінці грамоти подано опис та зображення герба: „у червоному полі золота брама з двома вежами, в отворі брами св. Павло з опущеним мечем; над короною — оголений меч” („[...] Bramę o dwóch wieżach Złotą w Polu Czerwonym w szrodku której Święty Paweł z Mieczem dobytym, na doł spuszczone w Koronie Miecz гоły ostrzem na iej wierzchu położony [...]”)⁷⁵. Малюнок виконаний олівцем. Брамę вписано у фігурний щит, увінчаний короною, над якою — меч; всі елементи зображені в круглій рамці. Російська влада герба не перезатверджувала.

Смотрич Подільського воєводства***

„Диплом” виставлено 5 липня 1792 р.⁷⁶ У ньому цитується грамота 1448 р. на магдебурзьке право для Смотрича. В кінці документа подано опис та зображення герба: „святий Юрій” („[...] Świętego Jerzego [...]”)⁷⁷. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле червоне, основа і змії — зелені, кінь і лати святого — вохристі, плащ малиновий, опона коня

⁶⁹ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 205.

⁷⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 790, арк. 46 зв.

* Тепер місто Канів Черкаської області.

⁷¹ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 213—235.

⁷² Ibid.— S. 234.

⁷³ Винклер П. П. Гербы...— С. 62.

** Тепер село Таборів Сквирського району Київської області.

⁷⁴ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 99, s. 97—104.

⁷⁵ Ibid.— S. 103.

*** Тепер смт Смотрич Дунаєвського району Хмельницької області.

⁷⁶ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 241—253.

⁷⁷ Ibid.— S. 251.

синя. Ймовірно, що св. Юрій здавна фігурував на гербі міста. Російська адміністрація знака не перезатверджувала.

У книзі № 106 також вписано привілеї, виставлені 27 квітня 1792 р. для трьох міст Краківського воєводства (Севеж, Челядзь, Козеглови)⁷⁸.

Підсумовуючи, спинимося на кількох аспектах. По-перше, до 1791 р. на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, надання разом з „магдебурзькими“ привілеями міських гербів не було обов'язковою нормою. Для королівських міст знаки надавалися досить рідко, та й то переважно з політичних міркувань. Як звичайно, справа міського герба вирішувалася на місці, іноді отримуючи формальне королівське перезатвердження (яскравим прикладом є привілеї 1585 р. для Корсуня). У приватних містах знак встановлювався власником. Якщо ж на його прохання виставлялася королівська грамота, то в ній або наводився вказаний у проханні опис, або подавалася формула „як дідич встановить“, або залишалася порожнє місце для пізнішого внесення малюнка чи опису герба. У „дипломах“ 1791—1792 рр. короткий опис і малюнок міського знака стають обов'язковими елементами документа. Очевидно, масове надання привілеїв було спричинене прийнятими 1791 р. законами про міста. Але цілком можливо, що на внесення до цих грамот гербів певний вплив мали й події у сусідніх країнах. У Російській імперії з початку 1780-х рр. централізовано затвердили велику кількість міських гербів (у тому числі й на прикордонних з Річчю Посполитою українських та білоруських землях), а 1785 р. затверджено грамоту „на права і вигоди містам“, якою також передбачалося „місту мати герб, затверджений рукою імператорської величності, і цей герб використовувати у всіх міських справах“⁷⁹. Тоді ж активізувалися й австрійські власті, централізовано перезатверджуючи міські привілеї на землях, захоплених після першого поділу Польщі.

Характерно, що переважну більшість привілеїв 1791—1792 рр. виставлено містам, що лежали вздовж тодішнього російсько-польського кордону та на прилеглих землях. Тоді як, скажімо, для міст Волинського воєводства, що на той час опинилося мало не в центрі Речі Посполитої, не надано жодної грамоти, хоч становище міст там нічим не різнилося від ситуації в Київському воєводстві. Можна припустити, що першочерговість привілеювання була продиктована політичною кон'юнктурою. Власне кажучи, здійснювалася „фіксація кордону“, підтвердження міських прав в інших регіонах відкладалося на пізніше. Централізоване надання гербів мало бути виявом „особливої ласки“ та утвердженням свого впливу на прикордонні землі.

Як видно з наведеного матеріалу, в одних випадках формально перезатверджувано здавна вживані знаки (Медведівка, Чигирин, Сальниця), в інших — створювано зовсім нові (Корсунь, Тараца, Брацлав). Гербові надання 1791—1792 рр. (і 25 „коронних“, і 74 „литовські“) характеризуються поверховим описом — без точної фіксації кольорів фігур та поля герба. Малюнки подаються переважно без щита, а надмірний „натуралізм“ (хмарки, травичка) взагалі викликає сумнів у „геральдичності“ цих знаків, тим більше — на тлі тогочасного досить строгого виконання гербів

⁷⁸ AGAD w Warszawie, Księgi kanclerskie, sygn. 106, rozdz. C, s. 109—175.

⁷⁹ ПСЗ.— СПб., 1830.— Т. 22.— № 16187.

у сусідніх Російській та Австрійській імперіях. У новостворених гербах особливо помітна фіксація реального стану архітектурних споруд — напівзруйновані та порослі травою фортеці й оборонні укріплення у знаках Брацлава, Звенигородки, Кошоватого, Романова. Подібні мотиви в міській геральдиці з'являються тільки у XVIII ст. і можуть символічно відображати загальне становище міст та стан місцевого самоврядування того часу.

Певна річ, привілеї мали надати не тільки перерахованим містам. Але закони про міста викликали негативну реакцію шляхти, яка розпорядженням так званої Торговицької генеральної конфедерації 29 жовтня 1792 р. скасувала ці акти і проголосила відновлення міського устрою та судочинства, що діяли до 1788 р.⁸⁰ Але вже 1793 р. відбувся другий поділ Польщі, 1795 р. — третій, унаслідок чого Правобережжя захопила Російська імперія, і „свіжопривілейовані“ міста стали підлягати іншим законам. По-різному склалася доля гербів 1791—1792 рр. Одні перезатвердила або видозмінила російська влада, інші із занепадом містечок зовсім втратили своє значення.

Надання гербів містам 1791—1792 рр. становить хоч і короткотривалий, але окремий етап в еволюції української міської геральдики. Він характеризується правовою регламентацією гербів, окресленням їх функцій та централізацією герботворчого процесу. Ці ж тенденції наприкінці XVIII ст. можна простежити й на інших українських землях, що входили до складу Австрії та Росії. На зміну місцевому герботворенню прийшла централізована форма регулювання геральдичних процесів, яка знаменувала поступовий занепад міської геральдики у XIX ст.

Незважаючи на окремі вади, більшість знаків з привілеїв 1791—1792 рр. при належній „геральдизації“ й сьогодні можуть функціонувати як міські герби.

Andrij GRECHYLO

THE TOWN EMBLEMS IN RIGHT-BANK UKRAINE IN 1791—92

The article investigates the development of Ukrainian municipal heraldry on the territories that were part of the Polish Crown, after the 1791 law of the crown towns was enacted. The declaration of the self-government municipal rule could not be legitimate without obtaining the king's patent of privilege, the 'diploma'. Among the privileges the diploma granted was the confirmation of the town emblem. During the years 1791-92 twenty two Ukrainian towns received new emblems, or confirmed their old ones. Although in the autumn of 1792 this campaign was over, many municipal signs kept on functioning in later years.

The emblems in question are a very valuable object of study in the history of emblem-making, in its connection with some other problems of Ukrainian political and cultural history.

⁸⁰ Архив ЮЗР.— С. 569—574.